

PALLÓS TAMÁS

Bizalomszintek

RECENZÍÓ

DOI: 10.56699/MT.2023.4.11

ABSZTRAKT

Francis Fukuyama amerikai szociológus, történész, filozófus 1989-ben robbant be a politika- és történelemfilozófia nemzetközi élvonalába *A történelem vége és az utolsó ember* című könyvével. E vitákat kiváltó, sokat idézett, lelkesen terjesztett és hevesen cáfolt műve után született újabb nagyszabású tanulmánya, az 1995-ben kiadott *Bizalom*, amelyben a „történelem után” kialakuló gazdasági világregendet vette górcső alá, méghozzá az emberi kapcsolatok sűrűbb és lazább hálózatának vizsgálatával.

KULCSSZAVAK: bizalom, társadalmi tőke, család, rokonság, liberális demokrácia és gazdaság

A *Bizalom* a közgazdaságtan és a társadalomtudomány kortárs klasszikusa; úgy is mondhatnánk: interdiszciplináris kötelező olvasmány. Egyszerre az ismeretterjesztés jegyében gondosan kidolgozott történeti áttekintés, politikai, ideológiai pillanatkép a 20. század végéről és érdekes gondolat kísérlet, amelyet a jelen valósága lassan az utópiák világába terel. Fukuyama már az előszóban tisztázza, mit vállal könyvével: „azt mutatja be, hogy a gazdasági élet hogyan tükrözi, formálja, támasztja alá magát a modern életet”, de tudományos tekintélyét védve és a szakirányú kritikákat beelőzve azonnal meg is jegyzi: „biztos vagyok benne, hogy akik nálam jobban ismerik a tárgyalt társadalmakat, számtalan ellenérvet, kivételt s az állításaimat cáfoló bizonyítékokat tudnak majd felsorakoztatni általánosításaimmal kapcsolatban”.

A *Bizalom* kérdéses alapállása – nevezetesen, hogy „mára [...] gyakorlatilag valamennyi fejlett ország megteremtette vagy igyekszik megteremteni a liberális demokrácia politikai intézményeit, és sok közülük a piacorientált gazdaságot is megvalósította” – *A történelem vége és az utolsó ember* ben kifejtett következtéseken nyugszik. Fukuyama a kiteljesedés lehetséges útját láttatva önmagát idézi: „Ahogy másutt már rámutattam, ez a folyamat »a történelem végé«-t jelzi, ha a történelmet marxista-hegeliánus módon értelmezzük, hogy az emberi társadalmak összessége valamely végső cél felé halad.” E történelem végi – az elmúlt korok hibáival, izmusáival, egyenlőtlenségeivel, torzulásaival,

visszaeséseivel számoló, de azokat felülíró – „beteljesülés” módját pedig a következőben látja: „...a fejlett országoknak egyetlen modelljük van és lehet, amelynek megvalósítására politikai és gazdasági rendjük megszervezésében törekedhetnek, s ez a demokratikus kapitalizmus”. Jóllehet Fukuyamának a gazdaság mindenkifölöttiségét hangsúlyozó szakmai elfogultsága átjárja a modern – a hidegháború utáni – szabad világra vetített „megváltásképét”, az emberi tényezőt természetesen ő sem hagyhatja figyelmen kívül: „...manapság jóformán minden komoly elemző egyetért abban, hogy a liberális politikai és gazdasági intézmények életképessége a civil társadalmak egészségétől és dinamizmusától függ”. Mi több, kimondva-kimondatlan az elérendő sikerhez szükség van a „konzervatív értékekre”, intézményekre, egyházakra, tekintettel arra, hogy a civil társadalom „a családra épül, a legkisebb társadalmi közösségre, amely által az emberek részesei lesznek kultúrájuknak, s megkapják a szükséges képességeket, hogy a nagyobb közösségekben is helytállhassanak, s amelynek köszönhetően e társadalom tudásanyaga és értékei nemzedékről nemzedékre szállnak”.

A kultúra jelentősége immár a globális gazdaságban és a nemzetközi rendben is növekedett. Fukuyama közli szellemi riválisa, a politológus Samuel P. Huntington vonatkozó teóriájának rezüméjét is, miszerint „a világ a »civilizációs szembenállás« korszaka felé halad, amelyben az embereket legfőképpen nem az ideológiájuk fogja jellemezni, mint a hidegháború idején, hanem a kultúrájuk. Ennek megfelelően az összeütközések nem a fasizmus, a szocializmus és a demokrácia, hanem a világ nagy kulturális csoportjai: a nyugatiak, a muzulmánok, a konfucianusok, a japánok, a hinduk stb. között fognak kiobbanni”. Tekintettel arra, hogy jelenünk sokkal inkább Huntington vízióinak és elemzéseinek realitását igazolja vissza, különösen érdekes Fukuyama akkori „kritikája” a *Bizalomban*: „Ott azonban már kevésbé meggyőző Huntington érvelése, ahol arról beszél, hogy a kulturális különbségek szükségképp összeütközések forrásai lesznek. Épp ellenkezőleg, a különböző kultúrák kölcsönhatásából eredő vetélkedés gyakran alkotó jellegű változásokhoz vezet...” Igaz, valóban „számos esetét ismerjük annak, hogy a kultúrák ösztönzően hatottak egymásra”, de 2023-ban, az arab tavaszon, az Amerikai Egyesült Államok demokráciaexportjának közel-keleti kudarcain túl, „Kelet” és „Nyugat” ismét kiélesedő vetélkedése, a menekültválság, az orosz–ukrán, izraeli–palesztin konfliktus, az afrikai ellentétek, beharcok közepette azt kell látnunk, nem Fukuyama liberálistdemokrácia-ideájának megvalósulása felé haladunk.

A japán-amerikai politikai filozófus *Bizalom* című könyvében alapvetően racionális; következtetései, ha sajátosak is, a maga kialakította rendszeren belül logikusak, amelyeket gyakori – olykor fejezeteken belüli – ismétlésekkel, a súlykolás meggyőzőerejével tudatosít olvasóiban. Alaptétele, hogy a gazdaság – mint a kultúra egyfajta kivetülése – a modern társadalmakban az emberi összefogás, társulás egyik legfontosabb legdinamikusabb közege lett. Jóllehet az „emberek tagadhatatlanul önzők”, a materiális jólétükön, az egyéni szükségleteik kielégítésén túl vágnak rá, hogy egy nagyobb közös-

ségnek a tagjai lehessenek, és azt szeretnék, hogy tetteikkel kivívják embertársaik elismerését. Másképpen fogalmazva: mindenki arra törekszik, hogy a méltóságát elismerjék, azaz a valódi értéke szerint becsüljék.

A tudományos elvárásoknak megfelelően Fukuyama már tanulmánya elején összegzi téziséit, hogy mivégre született meg ez a könyve. A gazdasági életet európai, távol-keleti és amerikai példák alapján vizsgálva a következő tanulságot szűri le: „...egy nemzet jólétét és versenyképességét egyetlen mindenütt észlelhető kulturális tényező határozza meg: *a bizalom szintje* az adott társadalomban”.

A fejlett társadalomban a bizalom egyik fokmérője a „közösségi hajlam”, a különböző ügyekért, egyebek mellett, ami Fukuyamát különösen foglalkoztatja, a kínáló gazdasági lehetőségekért való összefogás megléte és annak ereje, mértéke. Ez a „társadalmi tőke”, amely – James Coleman amerikai szociológusra hivatkozva – az emberek csoportokba és szervezetekbe való eredményes kapcsolódása, de valójában az élet minden területén döntő fontosságú társulás képessége. Coleman nyomán a szerző okfejtése nemesen konzervatív: „A társulás képessége pedig attól függ, hogy a közösségek értékei és normái mennyire azonosak, s hogy az emberek mennyire képesek az egyéni érdekeiket a nagyobb csoportok érdekeinek alárendelni. A közös értékek bizalmat szülnek, s a bizalomnak, mint látni fogjuk, nagy és mérhető gazdasági értéke van.” A probléma abból fakad, hogy Fukuyama a liberális demokráciák ideális működésére vonatkozóan elszámolta magát. Derűlátó, problémafeloldó nézetét korunkban írja felül a beharcok, háborús konfliktusok keltette migráció, a jobb megélhetést célzó népvándorlás, illetve a nyitott társadalom eszméje. E teljes szabadságra irányuló korjelenségek vallási nézeteket, eltérő kultúrákat, szokásrendeket figyelmen kívül hagyó sajátosságaiból fakadóan ugyanis mára éppen a közös „nyugati” értékek és normák gyengültek meg, hogy helyüket még inkább az egyéni érdek, a haszon, a jó(l)létérzés mindenekfölöttisége vegye át.

Fukuyama kellőképpen óvatos szerző, aki tudományos hitelességét védve folyamatosan polemizál önmagával is, előremenekül, ismereteinek végességére vagy nagy kutatási terének mégiscsak lokális jellegére hivatkozik. Rendre olyan érzést kelt az olvasóban, hogy ha a számtalan idézettel, közgazdasági modellekkel, birodalom-, ország- és cégtörténetekkel, vállalkozási formák eseteivel, statisztikai adatokkal alátámasztott hipotézise amortizálódna, „nem válna be”, szakértői tekintélyét arcvesztés nélkül tudja megőrizni. Az elemzőktől elvárt szenvtelenség, pártatlanság jegyében egy szociológiai kísérlet etikai szempontból nem túl hízelgő eredményére hivatkozva így még ilyesféle sarkos közgazdasági állításokat is megoszt olvasóival: „A közgazdaságtan alaptétele az, hogy minden cselekvő személyt egyedül az önzés hajt.” Vagy: „A modern közgazdászok hajlanak arra, hogy a racionális célokat azonosítsák a maximális haszon elérésével, amin rendszerint a legnagyobb fogyasztói jólétet értik.”

Mindenki arra törekszik, hogy a méltóságát elismerjék, azaz a valódi értéke szerint becsüljék.

Fukuyama a szabadpiac, a verseny, a történelmet beteljesítő liberális haladás híveként bármennyire is progresszív, a tradicionális értékrenddel, a hagyományos „erős családdal”, a rokonsággal számolnia kell, ahogy az ideológiákon túl – ad absurdum – még egyházi, spirituális tényezőkkel is. Persze ez nem meglepő, ha kötetét valóban a konzervatív és a liberális eszmerendszer szintézisének szánta. A fukuyamai egyensúlyozás jellemző technikáját tükrözi a vallás „hasznával” kapcsolatos kívülállóan naiv meglátása: „A vallás akadályozhatja a gazdasági növekedést, például ha a piacok helyett egyházi emberek állapítják meg a javak »igazságos« árát, s ha bizonyos kamatokat »uzsorakamatok«-nak minősítenek. A vallási élet bizonyos formái azonban piaci körülmények között igen hasznosak lehetnek, mert a vallás hozzásegít a helyes piaci magatartás szabályainak az elsajátításához.”

Az Amerikai Egyesült Államok eddigi működési sikerét, világgazdasági súlyát biztosító fundamentumokkal ugyancsak kalkulál: „Univerzalisztikus politikai-jogi rendszerén kívül mindig volt egy központi kulturális tradíciója is, amely egységbe foglalta az amerikai társadalmi intézményeket, és lehetővé tette, hogy az Egyesült Államok uralkodó globális gazdasági hatalommá fejlődjön. Ez a kultúra, amely eredetileg egy bizonyos vallási és etnikai csoport sajátja volt, később függetlenedett a gyökereitől, és minden amerikai számára elérhető identitássá vált. [...] Az amerikai demokráciát és az amerikai gazdaságot nem az individualizmus vagy a kommunitarizmus tette sikeressé, hanem e két ellentétes tendencia kölcsönhatása.” A mából visszatekintve Fukuyama érdekesen reflektál a 20. századi újvilági öntudatra, amely meggyőződés stabilitását a jelen globális történései igencsak megroppantották: „Sok amerikai, köztük számos nagy tudású szociológus is úgy véli, az amerikai kultúra egyetemes, s a többi társadalom, ahogy modernizálódik, végül mind átveszi.”

A szerző eshetőségeket mérlegelni igyekvő munkamódszerét, vateszi óvatosságát jól jellemzi az általa vizionált „beteljesülésre” vonatkozó, a múlt hagyományos értékeinek kegyesen engedő egyik eszmefuttatása is: „A történelem végén elterjedő liberális demokrácia ennél fogva nem teljesen »modern«. A demokrácia és a kapitalizmus intézményei csak akkor működnek megfelelően, ha bizonyos premodern kulturális szokások továbbra is együtt élnek velük, és biztosítják, hogy zavartalanul elláthassák feladataikat.”

A *Bizalomban* Fukuyama azt igyekszik megfejteni, hogy milyen lesz/lehet a jövő társadalmá és (globális) gazdasági élete. Előbb az „örökölt etikai szokások összességét” jelentő kultúra szerepét, illetve a társas (családi és nem rokoni) kapcsolatok rendszerének sajátosságait vizsgálja, majd négy, általa kiemelten „családcentrikusnak” titulált ország, Kína, Franciaország, Olaszország és Dél-Korea speciális társadalmát és gazdaságát teszi nagytó alá, aztán összehasonlítja őket a „magas bizalomszintű” Japán és Németország „karakterével”, végül pedig a „társulás művészetében” szerinte hanyatló, ám annak idején kétségtelenül ezen a téren is olvasztótégelyként szolgáló Egyesült Államok 1990-es évekbeli valóságával.

Fukuyama következtetéseinek egybevágását, azonosságát hangsúlyozva visszatérően, már-már mantraszerűen ismétli művének annotációját az egyes részek elején a kifutást elővételezve, máskor a nagyobb egységek végén, „tanulságként”. Például: „...mint [...] látni fogjuk, Japán, Németország és az Egyesült Államok nagyrészt azért váltak a világ vezető ipari hatalmaivá, mert bővében voltak a társadalmi tőkének és a társas készségnek, és nem *vice versa*.” Célirányos helyzetfeltárása során máshol így érvel: „Ahogy az Egyesült Államokba bevándorlók közül sokan azért boldogulnak, mert sajátos kulturális tradícióikat össze tudják hangolni egy liberális társadalom szabadságával, úgy az iparban is azok az országok törnek az élre, amelyek régebbi intézményeiket és/vagy kulturális sajátosságait eredményesen párosítják egy liberális gazdasági rendszer lehetőségeivel.”

Tehát Fukuyama a bizalomszintek szempontjából úgy elemez társadalmakat, hogy a kultúra egyik sajátos – számára kifejezetten a gazdasági élet szempontjából fontos – szegmensét, a sikeresség kulcsmomentumát, az új társulások létrehozásának képességét méltathassa. A családon és a rokonságon túl a „társadalmi tőke” egyéb formáit veszi számba, aszerint rendszerezve, értékelve, láttatva az adott országokat (népeket, csoportokat, közösségeket, cégeket, új ipari struktúrákat stb.), hogy a társadalomalkotók milyen magas fokú bizalommal, illetve spontán társulási készséggel rendelkeznek.

A hidegháború kora utáni új világrendet, a közép- és kelet-európai országok demokratizálódását, a feltörekvő Ázsia, benne Kína gazdasági felemelkedését is fürkésző kötetének végkövetkeztetéseiben – a korábban emlegetett szakértői hitelességmegtartás jegyében – Fukuyama meglehetősen óvatossá, ha tetszik, „megengedővé” válik. El kell ismernie: nincs egyetlen üdvözítő módszer, mindenhol egyformán érvényesülő/érvényesíthető „technika”. „Az eddigiek alapján bizonyára világossá vált, hogy a gazdasági fejlődésnek nincs ázsiai modellje, csak modelljei vannak, mint ahogy az a »konfuciózus kihívás« sem egységes, amit a Nyugat érez.”

A szerző önmaga kritikáját is nyújtva kérdésfelvetéssel összegez: „Az alapvető intézményekben világszerte tapasztalható konvergencia a liberális demokrácia és a piacgazdaság felé arra készíten bennünket, hogy feltegyük magunknak a kérdést: vajon elérkezett-e a »történelem vége«, amikor is a történelmi fejlődés általános folyamata eléri csúcspontját, de nem a marxista felfogás szerinti szocializmusban, hanem a hegeli elképzelés szerinti polgári liberális társadalomban.” Belátja, hogy a könyvében tanulmányozott hagyományos kultúrák egyike sem (volt) képes „tiszán liberális” elgondolás szerint létrehozni a modern kapitalista gazdasági rendszert.

A *Bizalom* záró részében sorjáznak a fukuyamai „feloldások”: „Noha a liberalizmust annak idején az a törekvés hozta létre, hogy a vallást száműzzék a közéletből, a legtöbb liberális teoretikusnak mindig is az volt a felfogása, hogy a társadalmi életből nem lehet és nem szabad kizárni a vallást.” Mi több: „A modern liberális politikai és gazdasági intézmények nemcsak hogy jól megférnek a vallással és a kultúra más hagyományos összetevőivel, hanem támogatásukkal többnyire jobban is működnek.” Közben óhatatlanul elszólva magát a „szabadgondolkodók” alapvető tévedésére is rávilágít: „A liberálisok

meg vannak győződve arról, hogy az emberek a felszín alatt alapjában véve egyformák az egész világon, s hogy a kommunikáció fejlődésével jobban megértik egymást, és ez megkönnyíti az együttműködést.”

Fukuyama az eltérő kultúrák sokféleségével szembesülve mintha megadóan feltenné a kezét, hiszen tanulmányának nincs leszűrhető, a liberális gazdaság ideáját alátámasztó tudományos tanulsága, inkább csak „etikai”: „Ezeket a különbségeket összebékíteni ugyan nem lehet, de méltányosan összehasonlítani igen. Aki komolyan akar idegen kultúrákkal foglalkozni, természetesen nem kezdheti azzal, hogy a sajátja alapján értékeli őket. Másrészt a kultúrák összehasonlító tanulmányozásának az Egyesült Államokban az egyik legnagyobb akadály a – politikai célzatú – felvetés, hogy valamennyi kultúra eredendően egyenlő.”

Tanulmányának jelentőségét a szerző zárásként egészen lecsupaszítja, mintha az pusztán a liberális demokrácia mellett érvelő védőbeszéd lenne: „A jelen könyvben tárgyalt esetek jó része afféle tanmese, amely a túlságosan centralizált politikai hatalom veszélyeire és ártalmaira figyelmeztet.”

A *Bizalom* végső soron mégiscsak annak belátása, amit mai olvasói már tudnak: csak délibáb a „történelem végén” beteljesülő liberális demokrácia, ahogy globális érvényű, mindenre és mindenkire kiterjeszhető, egyformán üdvös gazdaságpolitika sem létezik.

*Francis Fukuyama: Bizalom, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2022
(első magyar kiadás: 1997)*

Levels of Trust

ABSTRACT

American sociologist, historian and philosopher Francis Fukuyama burst onto the international political and historical scene in 1989 with his book, *The End of History and the Last Man*. This provocative, widely quoted, enthusiastically disseminated and vigorously refuted work was followed by his major new study, *Trust*, published in 1995, in which he examined the economic world order emerging 'after history', by examining the denser and looser web of human relations.

KEYWORDS: trust, social capital, family, kinship, liberal democracy and economy

PALLÓS TAMÁS | Újságíró, szerkesztő, szakíró, az Új Ember Mértékadó című kulturális rovatának vezetője.